

***A Critical Analysis of the Book
'Family in the Attitude of Islam and Psychology'***

Maryam Brahman*

Sosan Keshavarz**

Abstract

The aim of the present research is a critical analysis of the book '*Family in the Attitude of Islam and Psychology*' written by Mohammad Reza Salarifar, which was published in 2004 and reached its 22nd edition by 2022. The research methodology is a combination of two methods of critical philosophical exploration and educational criticism, and qualitative content analysis was used for the purpose of data analysis. Based on the findings, the strengths of the book include formal comprehensiveness, page layout and good quality of printing and journalism, suitable book break, fluent and expressive text, compliance with the general rules of writing, brief introduction of the chapters at the beginning of the book, paying attention to the two important perspectives of Islam and spirituality. Knowledge is in the topic of family and documentary references. The shortcomings of the work are also the completion of the cover design, the lack of determining the goals of each chapter, the lack of summary of the chapters, the lack of clear connection between the chapters, the long paragraphs, the lack of use of new sources, the leveling of the concepts of Islam and psychology, the lack of attention to related schools. Psychology is not paying attention to other dimensions of the family issue and does not cover the topics approved by the Ministry of Science, Research and Technology.

* Associate Professor, Department of Philosophy of Islamic Education, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran (Corresponding Author), m.brahman@yahoo.com

** Associate Professor, Department of Philosophy of Education, Kharazmi University, Tehran, Iran, rayhaneh2002@yahoo.com

Date received: 12/11/2024, Date of acceptance: 20/01/2025

Keywords: Family, Islamic Attitude, Critical Philosophical Exploration, Educational Criticism, Family in the Perspective of Islam, Family in the Perspective of Psychology.

Extended Abstract

The purpose of the present research is to critically analyze the book *Family in the Attitude of Islam and Psychology*, written by Mohammad Reza Salarifar, which was prepared and published in 2004 as a teaching resource for psychology students, and reached its 22nd edition by 2022. The central idea of the book is the importance of the issues surrounding the family in society, including the foundation of the family in society, early education in the family, attention to meeting the needs of people in the family, solving the basic problems in the society under the family and social changes and their effects on the family, investigation, and analysis becomes critical. The research methodology is a combination of two methods of critical philosophical exploration and educational criticism; it includes the three stages of description and description (introduction of the work and the author), interpretation of the work (form and content) and evaluation, and in order to analyze information from the analysis Qualitative content was used. The main idea emerging from the text is to emphasize the issue of family in two perspectives of Islam and psychology. An institution that has always been considered as the most important pillar of education throughout the history. The center is formed based on the sacred contract of marriage and expands with the birth of children and provides the basic platform for the formation of the personality of children and adolescents and the causes of generational education. The chapters of the book under six titles include Islam's view of marriage, the psychological effects of marriage, family pillars, Islamic solutions for the efficiency and optimal growth of the family, Islamic teachings and the family problems and family system in Islam. In the commentary of the book, family discussions started with the definition of family, marriage and its preparations, such as the conditions of choosing a spouse; Then, the psychological effects of marriage and the relationships of family members were discussed and the views of Islam have been explained in each case. Kinship relations are considered as one of the effects of marriage, and its various dimensions have been investigated. In the third chapter, the pillars of the family, such as the responsibilities of husband and wife, parents and children, are explained, and in the fourth chapter, the role of religious beliefs, and ethical and behavioral recommendations of Islam is examined. The fifth chapter is dedicated to the causes of family problems and Islamic solutions to prevent and solve them. In the sixth chapter, the types of families in Islam and the

economic laws of the family in Islam have been examined from a psychological point of view. At the end, referring to model families in Islam, an outline of the family system in Islam has been presented, which can be a general view at the beginning of the matter. Give the audience information about the content of the book and encourage them to read the book. Based on the findings, the strengths of the book in form and content analysis include formal comprehensiveness, page layout and good quality of printing, journalism, appropriate book break, fluent and expressive text, compliance with the general rules of writing, brief introduction of chapters at the beginning of the book, attention to two perspectives Important is the attitude of Islam and psychology in the topic of family and documentary references. The shortcomings of the work in form analysis are: the cover design, not determining the goals of each chapter, not having a summary of the chapters, not knowing how the chapters relate to each other, and long paragraphs. In order to avoid the insularity of the contents and to maintain the overall coherence, it is appropriate to start the book with a chapter titled family system, and the subsequent chapters should be defined and placed under different sections (subsystems); Therefore, in addition to respecting the sequence of the contents, the structure of the chapters and their relationship with each other and with the general topic should be specified, and in this way, the two categories of the overall coherence of the book and the coherence within the chapters should be observed accordingly. In the content section, due to the continuous renewal of book printing, it is necessary to update new sources, research and newly published books, used in recent editions, and citations, especially in the case of foreign citations, compared to two decades ago. Considering the multi-dimensionality of the family issue and the connection of different dimensions with each other and the need to pay attention to all aspects, it is appropriate to pay attention to the sociological, legal, social, etc. dimensions in connection with the religious and psychological dimensions. The examination of a multifaceted category, without considering its other important dimensions, will be an unfinished and incomplete work. Therefore, as stated in the shortcomings of the headlines, very important issues such as family functions, communication patterns, child-rearing methods, social harms, the conflict between tradition and modernity and the global developments of the family have been neglected. Especially reducing the issue of family only by explaining some aspects of it and neglecting some other important aspects is not approved from a religious point of view. In addition to the mentioned cases, the lack of coverage of the topics approved by the Ministry of Science, Research and Technology is also one of the content shortcomings of the work.

Bibliography

The Holy Quran

- Baban Abadi, Ferishte, Hasan Reza Zain Abadi, and Bijan Abdolahi (2016), "Evaluation of the quality of a prominent book in the field of educational management from the point of view of postgraduate students", collection of preliminary articles of the National Criticism Conference, Tehran.
- Baron, T.A. (2007), "Educational Criticism and Expertise", translated by Alireza Kiamanesh, in: Curriculum: Perspectives, Approaches and Perspectives, Tehran: Samt
- Bertalanffy, Ludwig von (2015). General System Theory: Foundations, Development, Applications, Contributors Wolfgang Hofkirchner, David Rousseau, illustrated, revised, George Braziller Incorporater publisher. Bostan, Hossein (1390), Family in Islam, Tehran: Hozah and University Research Institute
- Brahman, Maryam (2014), Keshavarz, Susan, Qaidi, Yahya and Masoud Safai Moghadam, examining the philosophy of the family with an emphasis on structural and functional aspects and its educational implications based on the teachings of the Qur'an, Khwarazmi University Doctoral Dissertation
- Dehkhoda, Ali Akbar (1377), Dehkhoda dictionary, Tehran: Tehran University Press
- Delshad Tehrani, Mustafa (2013), Journey in Islamic Education, Tehran: Darya Publications
- Fathi Vajargah, Koresh (1381), Principles of Curriculum Planning, Tehran: Iran Zemin
- Ghorchian, Nadergholi and others (1374), "The trend of curriculum changes", Tehran: Higher Education Research and Planning Institute.
- Hageron, Nelson L. (1387), "Philosophical exploration: developmental criticism", translated by Mohammad Jafar Pak Sarasht, in: Methodology of Curriculum Studies, translated by Mahmoud Mehr Mohammadi and others, Tehran: Education Research Center
- Hosseini, Seyyed Mohammad Hossein (2019), a review on the curriculum book in secondary school, Critical Research Journal of Humanities Texts and Programs, Research Institute of Humanities and Cultural Studies, Scientific Monthly, 20th year, 10th issue, pages 19-43
- Kafi, Kolehini, Muhammad ben Yaqoob ben Ishaq, (1407 A.H.), researcher and proofreader: Ghafari, Ali Akbar, Akhundi, Muhammad, Tehran: Dar al-Kutub al-Islami. Fourth edition, volume 5, page 333.
- Makarem Shirazi, Nasser (1374), sample interpretation, with the collaboration of a group of scholars, volume 14, Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya.
- Maleki, Hassan, (2017), Preliminaries of Curriculum Planning, Tehran: Samt
- Qaraati, Mohsen (2008), Tafsir Noor, Tehran: Lessons from the Qur'an Cultural Center
- Salarifar, Mohammad Reza (1401), Family in the attitude of Islam and psychology, Tehran: Samt
- Sarukhani, Baqer (1370), Introduction to Family Sociology, Tehran: Soroush
- Willis, J. (1381), "Qualitative evaluation", translated by Alireza Kyamanesh, in: Curriculum: viewpoints, approaches and prospects, Mashhad: to be published

143 Abstract

- Zimon, F.B., (2008), key concepts and theories in family therapy, translated and compiled by Saeed Pirmoradi, Tehran: Hammam Publishing.
- Mukundan, J. (2014), "Evaluation of Malaysian Primary English Language Textbooks", *Advances in Language and Literary Studies*, vol. 5, no. 5.
- Sikorova, Z. (2011), "The Role of Textbooks in Lower Secondary Schools in the Czech Republic", *IARTEM e-Journal*, vol. 4, no. 2.

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام و روانشناسی

مریم برهمن*

سوسن کشاورز**

چکیده

هدف پژوهش حاضر واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی نوشته ی محمد رضا سالاری فر که در سال ۱۳۸۴ چاپ گردیده و تا سال ۱۴۰۱ به چاپ بیست و دوم رسیده است. روش‌شناسی پژوهش تلفیقی از دو روش کاوش‌گری فلسفی انتقادی و نقادی آموزشی بوده، به منظور تحلیل اطلاعات از تحلیل محتوای کیفی استفاده گردید. براساس یافته ها، نقاط قوت کتاب شامل جامعیت صوری، صفحه‌آرایی و کیفیت خوب چاپ، صحافی، قطع کتاب مناسب، متنی روان و رسا، رعایت قواعد عمومی نگارش، معرفی اجمالی فصول در ابتدای کتاب، توجه به دو منظر مهم نگرش اسلام و روان‌شناسی در مبحث خانواده وارجاع های مستند بود. کاستی های اثر نیز تکمیل طرح روی جلد، عدم تعیین اهداف هر فصل، نداشتن جمع بندی فصول، مشخص نبودن ارتباط فصول با یکدیگر، پاراگرافهای طولانی، عدم استفاده از منابع جدید، هم سطح سازی مفاهیم اسلام و روان‌شناسی، عدم پرداخت به مکاتب مرتبط روان‌شناسی، توجه نکردن به ابعاد دیگر در مساله خانواده و عدم پوشش سرفصل های مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری می باشد.

کلیدواژه‌ها: خانواده، نگرش اسلام، کاوشگری فلسفی انتقادی، نقادی آموزشی، خانواده در نگرش اسلام، خانواده در نگرش روانشناسی.

* دانشیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
m.brahman@yahoo.com

** دانشیار گروه آموزشی فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران، rayhaneh2002@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۱

۱. مقدمه و تبیین مسئله

کتاب درسی یکی از منابع اثر بخش آموزشی هستند که زمینه یادگیری را فراهم نموده، تاثیر قابل توجهی بر فرآیند تربیت دارند. محتوای کتاب جزو مولفه های مهم در روند آموزش پذیری در سنین مختلف می باشد. «توجه به انتخاب محتوا همیشه عنصر مهم برنامه درسی بوده است» (ملکی، ۱۳۹۷، ۱۲۴). منظور از محتوای یک ماده درسی عبارت از دانش سازمان یافته و اندوخته شده، اصطلاحات، اطلاعات، واقعیات، حقایق، قوانین، اصول، روشها، مفاهیم، تعمیم ها، پدیده ها و مسایل مربوط به همان ماده درسی است. (قورچیان، ۱۳۷۴) محتوای مکتوب بصورت متون و کتاب درسی تدوین می شود. رایج ترین شکل محتوای مکتوب، همان کتابهای درسی است. (فتحی و اجارگاه، ۱۳۸۱) که به عنوان منبع اصلی محتوا و ابزار تدریس در جهت دادن به فعالیت های یادگیری یادگیرندگان می باشد (Sikorova 2011). کتاب درسی مهم ترین ماده آموزشی است و بخش زیادی از زمان آموزش را به خود اختصاص داده، محور اصلی فعالیت های یاددهی-یادگیری و فرآیند آموزشی است. (حسینی، ۱۳۹۹) این مهم در مورد کتاب دانشگاهی جایگاه ویژه تری را به خود اختصاص می دهد. بررسی ها نشان دهنده آنست که کتاب های دانشگاهی بطور عام و کتاب دانشگاهی حوزه علوم تربیتی بطور خاص دارای امتیازاتی همچون روان بودن، قابلیت فهم، رعایت اصول نگارش و ویرایش، متناسب بودن حجم آثار با تعداد واحد درسی، بهره مندی از اصطلاحات تخصصی، تناسب محتوا با اهداف، عناوین و فهرست درس و انسجام مطالب می باشد و کاستی هایی همچون عدم تناسب طرح روی جلد، عدم بهره مندی از ابزارهای علمی، تطابق نداشتن با سرفصل های مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، عدم نوآوری، به روز بودن داده ها و اطلاعات دارند. (بابان آبادی و همکاران، ۱۳۹۶) با وجود مزایا و معایب ذکر شده، لازم است کتاب درسی که برای استفاده از دانشجویان معرفی می شود مورد نقد و ارزیابی قرار گیرد. این امر به آشنایی دانشجویان با کتاب مذکور و توانایی در بررسی نقادانه آنها می انجامد. معیارهای مختلف و متعددی با عناوین نقد صوری و محتوایی برای ارزیابی کتاب وجود دارد.

کتاب خانواده در نگرش اسلام و روان شناسی در سال ۱۳۸۴ به عنوان منبع کمک درسی برای دانشجویان رشته روانشناسی تهیه و به بازار عرضه گردید و تا سال ۱۴۰۱ به چاپ بیست و دوم خود رسیده است. ایده محوری کتاب اهمیت مباحث حول محور خانواده در جامعه اعم از بنیان بودن خانواده در اجتماع، تربیت اولیه در خانواده، توجه به رفع نیازمندیهای افراد در

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام... (مریم برهمن و سوسن کشاورز) ۱۴۷

خانواده، رفع مشکلات اساسی در جامعه ذیل خانواده و تغییرات اجتماعی و تاثیرات آن بر خانواده، کتاب مذکور بررسی و واکاوی انتقادی می گردد. این مقاله تلاش دارد با تحلیل کیفی محتوای کتاب مورد اشاره، مزایا و کاستی های این اثر را مورد ارزیابی قرار دهد.

۲. روش شناسی پژوهش

در نقد کتاب روش هایی مثل مرور انتقادی کتاب (book review)، نقادی آموزشی (educational criticism) و کاوشگری فلسفی انتقادی (critical philosophical inquiry) وجود دارد.

در روش شناسی این مقاله از دو روش کاوش گری فلسفی انتقادی و نقادی آموزشی بصورت تلفیقی استفاده شده است.

نقادی آموزشی هنر آشکار سازی و افشای کیفیت های آشکار نشده و دارای اهمیت پدیده های آموزشی می باشد که غالباً در قالب نوشتار انتقادی (بارون، ۱۳۸۷) و در سه مرحله توصیف (description)، تفسیر (interpretation)، و ارزیابی (assessment) انجام می شود (مک کاجن به نقل از بارون، ۱۳۸۷). کار توصیف، تصویر سازی کیفیت های موجود، حقایق اساسی و مهم پدیده آموزشی و زمینه ی وسیع تری که در آن جای گرفته است. در تفسیر، معانی به موقعیت با معیارهای به دست آمده از بافت تاریخی، نظریه های مختلف علمی و غیره نسبت داده می شود و در ارزیابی درباره ی شایستگی و ارزش کل موقعیت یا اجزای آن، اظهار نظر می شود (ویلز ۱۳۸۷؛ بارون ۱۳۸۷) مراحل نقادی آموزشی از نظر ویلز (۱۳۸۷) در برگیرنده مشاهده، توصیف، تفسیر و ارزیابی است.

کاوشگری فلسفی انتقادی یعنی حاکمیت تأمل فلسفی بر عمل (ویل، نقل شده در هاگرسون، ۱۳۸۷) و جستجوی مبنای منطقی، شیوه استدلال، ارزشهای راهنما، با هنجارهای حاکم بر اندیشه ها و اعمال آموزشی؛ به بیان دیگر، تشریح فرض های روش شناختی و هستی شناختی سنت پژوهشی در دست بررسی، مقایسه سنت های پژوهشی چندگانه جهت توجه به مساله تحت بررسی، و تعیین کارآیی شایسته ترین پارادایم یا سنت با اعمال معیار پیش روندگی مراحل این روش می باشد (هاگرسون، ۱۳۸۷)

در این مقاله مراحل کاوشگری فلسفی انتقادی با مراحل نقادی آموزشی تلفیق و قالب کلی نقادی شامل مراحل سه گانه توصیف و تشریح (معرفی اثر و نویسنده)، تفسیر اثر (شکلی و محتوایی) و ارزیابی در نظر گرفته شده است. به دلیل شباهت بسیار مرحله ارزیابی با نتیجه

گیری، این دو بخش در یک عنوان جای گرفته است. از تحلیل محتوای کیفی به منظور تحلیل اطلاعات استفاده گردیده است. مورد مطالعه این مقاله کتاب خانواده در نگرش اسلام و روان شناسی است.

۳. معرفی کلی اثر

کتاب خانواده در نگرش اسلام و روان شناسی تألیف محمدرضا سالاری فر در ۲۳۲ صفحه در سال ۱۳۸۴ به چاپ اول رسیده و در سال ۱۳۹۷ به چاپ پانزدهم رسیده است. البته در سال ۱۴۰۱ به چاپ بیست و دوم رسیده که نمونه آن در بازار و دفتر فروش انتشارات یافت نشد. این کتاب شش فصل دارد. نویسنده کتاب، کارشناسی ارشد روانشناسی بالینی مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه و دارای درجه تحصیلات حوزوی خارج فقه و اصول حوزه علمیه قم و استادیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه است. عمده تحقیقات وی به حوزه های روان شناسی اجتماعی، خانواده درمانی و بهداشت روانی با توجه به منابع اسلامی مربوط می شود. از جمله آثار ایشان تألیف کتاب روانشناسی عمومی (۱۳۷۶)، روانشناسی اجتماعی با نگرش به منابع اسلامی (۱۳۸۱) و نظام خانواده در اسلام (۱۳۸۴) است.

ایده اصلی برآمده از متن، تأکید بر مبحث خانواده در دو نگرش اسلام و روانشناسی است؛ نهادی که در طول بستر تاریخی، همواره به عنوان مهم ترین رکن تربیتی مطرح بوده است. کانونی که بر پایه پیمان مقدس ازدواج شکل می گیرد و با تولد فرزندان وسعت می یابد و بستر اساسی شکل گیری شخصیت کودکان و نوجوانان و موجبات پرورش نسلی را فراهم می آورد. این کتاب، بر آن است که تبیینی از خانواده به عنوان مناسب ترین نظام برای تأمین نیازهای مادی، روانی و معنوی بشر و تأمین کننده امنیت و آرامش روانی اعضا، پرورش نسل جدید، برآورده ساختن نیازهای عاطفی افراد، ارایه دهد؛ با وجود جایگاه ارزشمند و مهم و اساسی خانواده، متأسفانه در عصر حاضر به دلیل ایجاد اختلال در رسالت و کارکرد درست در اکثر جوامع، این نهاد، با مساله های تربیتی جدی و مشکلات و چالش های اساسی مواجه شده است، تا جایی که گاه، اساس و تمامیت این نهاد مقدس زیر سوال رفته است؛ واقعیت های تلخی همچون افزایش اختلاف های خانوادگی، طلاق، فرزندان بی سرپرست، بزهکاری نوجوانان و جوانان، خانواده های تفرد یافته، کاهش سطح قانون پذیری، کم رنگ شدن توجه به ارزش های اخلاقی و دینی و فرهنگی در بین آحاد جامعه به خصوص کودکان و نوجوانان و جوانان از

جمله پیامدهای جدی متزلزل گردیدن جایگاه اساسی نهاد خانواده می باشد. براساس نظر مولف، یکی از راهکارهای جدی برای ارتقاء جایگاه خانواده و مقابله با آسیب ها و مساله های تربیتی ایجاد شده، بهره گیری از ظرفیت اندوخته های محتوایی غنی دینی و تجارب ارزشمند بشری و مطالعات صورت گرفته علمی در راستای تبیین اهمیت وجود این نهاد در جامعه و کارکردهای مختلف تربیتی، فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و ... آن می باشد تا بتوان در سایه روشنگری ایجاد شده با بهره مندی از پیشینه فرهنگی و علمی غنی و کارآمد و توجه به مهم ترین متون دینی (قرآن و آموزه های معصومین)، افق روشنی را فراروی نسل جوان قرار داد و زمینه اقبال به ارزشمندی نهاد خانواده و اهتمام بیشتر به تشکیل آن و در نتیجه اصلاح و ساماندهی تربیتی را در ابعاد مختلف جامعه فراهم آورد. بدین جهت؛ در ادامه ابتدا در قالب بیان محورهای مختلف فصول، تصویری از کلیت کتاب ارائه گردیده و سپس مجموع کتاب از منظر صوری و محتوای مورد تحلیل قرار خواهد گرفت.

در فصل اول با عنوان «نگاه اسلام به ازدواج» پس از مقدمه، سیر تاریخی مباحث خانواده از دیدگاه اسلامی بررسی شده است. سپس به تعریف خانواده، مراحل تحول خانواده، تعریف ازدواج از دیدگاه اسلام و زمان مناسب ازدواج از دیدگاه اسلام پرداخته شده است. در پایان فصل، شرایط گزینش همسر از دیدگاه اسلام شامل ملاک های عرفی گزینش همسر، صفات همسر مناسب از دیدگاه اسلام، اولویت بندی و وزن ملاکهای مختلف و اهداف گوناگون و گونه های مختلف ازدواج توضیح داده شده است.

در فصل دوم با عنوان «آثار روانشناختی ازدواج» موضوعات ارضای نیازهای جنسی، آرامش روانی، رشد و تکامل شخصیت، زمینه سازی برای تربیت فرزند شده، و در نهایت گسترش روابط اجتماعی از طریق خانواده ذیل عنوان های اهمیت روابط خویشاوندی، گونه های روابط خویشاوندی، روابط خویشاوندی پس از ازدواج، تاثیرهای روابط خویشاوندی، آثار قطع روابط خویشاوندی، مراتب خویشاوندی در اسلام و در پایان آسیب شناسی روابط خویشاوندی مطرح شده است.

فصل سوم تحت عنوان «ارکان خانواده» ابتدا مسئولیتهای متقابل زن و شوهر را در دو قسمت سازگاری اولیه و استمرار روابط مطلوب و سپس مسئولیتهای والدین و مسئولیتهای فرزندان در دو قسمت وظایف فرزندان نسبت به والدین و وظایف فرزندان نسبت به یکدیگر و سلسله مراتب در خانواده بررسی شده است. در پایان، مرزها در خانواده در در قسمت مرزها در خانواده از دیدگاه مکتب ساخت نگر و مرزها در خانواده از دیدگاه اسلام آمده است.

فصل چهارم «راهکارهای اسلام برای کارایی و رشد مطلوب خانواده» را بررسی می‌کند و شامل زیر فهرست های نقش بینشهای دینی در خانواده (اعتقاد به خدا، اعتقاد به رسالت و امامت، اعتقاد به زندگی پس از مرگ)، توصیه های اخلاقی برای کارایی بیشتر خانواده (صدقت، خوش بینی، قناعت، صبر، سخاوت) و آموزه های رفتاری اسلام برای کارایی مطلوب خانواده (روابط کلامی، روابط غیرکلامی، محیط خانواده، اداره امور خانواده، عبادت در خانواده) است.

در فصل پنجم به «تعالیم اسلام و مشکلات خانوادگی» پرداخته شده و در آن عوامل موثر بر تعارضها و اختلافهای خانوادگی (عوامل روانشناختی، اجتماعی و فرهنگی، اقتصادی، جسمانی و بدنی، دینی)، راههای پیشگیری از اختلافهای خانوادگی در آموزه های اسلام (توجه به گزینش همسر مناسب، آموزش زوجین، آموزش دینی، رعایت حدود و مرزها در خانواده، توجه به اصل مشورت و توافق در خانواده)، راهکارهای حل اختلافات خانوادگی براساس تعالیم اسلام (پذیرش و تعهد نسبت به سلسله مراتب در خانواده، حل مشکلات عاطفی و جنسی) قرآن و حل اختلافات خانوادگی (مشاوره و حکمت، جدایی زن و شوهر) بررسی شده است.

موضوع فصل ششم «نظام خانواده در اسلام» است و در آن انواع خانواده از دیدگاه اسلام (خانواده های تک همسری، چند همسری، ازدواج موقت)، آثار روان شناختی قوانین اقتصادی اسلام در خانواده (مهریه، نفقه، ارث)، خانواده های الگو در اسلام (رویارویی با ازدواج، برخورد پیامبر با همسران، فرزندان، روش زندگی حضرت علی (ع) و فاطمه (س)، سیره خانوادگی سایر ائمه (ع) و در نهایت طرحی کلی از نظام خانواده در اسلام (جامعیت دیدگاه اسلام درباره خانواده، مهم ترین راهبردهای سلامتی و کارکرد مناسب خانواده از دیدگاه اسلام، سخن پایانی) تشریح شده است.

۴. یافته‌های تحقیق

در ذیل این بخش، یافته های حاصل شده از نقد کتاب خانواده در نگرش اسلام و روان شناسی، در ابعاد مختلف تبیین می گردد.

الف) تحلیل شکلی

براساس معیارهای بخش شکلی نقد کتاب، این اثر از نظر جامعیت صوری دارای فهرست مطالب تفصیلی، مقدمه فصول، سه شکل (در صفحات ۱۴، ۲۹ و ۲۰۱)، منابع، نمایه اشخاص و اماکن، نمایه آیات و نمایه روایات است. در حالیکه پیشگفتار، اهداف فصول، خلاصه فصول، جدول، تصویر و نقشه، خلاصه کلی کتاب، پیشنهادهای فصول و پیشنهادهای کلی، منابع برای مطالعه در هر فصل، پژوهش در هر فصل، نمایه نام‌ها، واژه‌نامه و کتابشناسی ندارد.

تصویر روی جلد در میان کادر، تصویر مرد و زن به همراه دو کودک، که در ذهن خانواده را القا می‌کند دیده می‌شود و با تشکیل خانواده در تعریف آموزه های دینی از ازدواج و بر اساس اطلاق زوجیت به دو جنس زن و مرد «وَأَنَّهُ خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْأُنثَى» (نجم، ۴۵) همخوان است؛ که در صفحه ۷۵ نیز به آن اشاره شده است؛ اسلام رابطه همجنس‌گرایی میان مردان و میان زنان را تحریم می‌نماید زیرا چنین رابطه‌ای را غیر طبیعی و انحرافی از روال معمول می‌داند. ذکر مشخصی از این عمل در قرآن آمده است: «آیا از همه مخلوقات به مردان میل می‌کنید، و همسرانی را که خدا برای شما خلق نمود رها می‌کنید؟ به راستی که مردمی متعدی هستید.» (شعراء، ۱۶۵ و ۱۶۶). به این مساله در صفحات ۱۶۷ و ۱۶۸ کتاب نیز اشاره شده است.

تصویر یاد شده، خانواده هسته ای (nuclear family) (ساروخانی، ۱۳۷۰) متشکل از والدین و معمولاً فرزندان متعلق به آنها که جدا از دیگر بستگان با یکدیگر زندگی می‌کنند.

با توجه به پیش بینی رواج خانواده گسترده (extended family) برای دهه های آینده به ویژه در مورد جوامع اسلامی در حال توسعه (بستان، ۱۳۸۸)، و تاکید فراوان اسلام بر نیکی به والدین به ویژه والدین سالمند (اسراء، ۲۳)، شایسته است در تصویر از حضور والدین (پدر بزرگ و مادر بزرگ) بعنوان ایجاد بستر فرهنگی مناسب برای گسترش این نوع خانواده استفاده نمود.

همچنین با توجه به تاکید آموزه های دینی اسلام بر فرزندآوری (کلینی در کتاب کافی، جلد ۵)، شایسته است تعداد فرزندان خانواده (تصویر روی جلد) به دو کودک، بسنده نگردد.

صفحه آرای و کیفیت چاپ اثر خوب است. صحافی کتاب و قطع کتاب مناسب اثر دانشگاهی است. کتاب دارای متنی روان و رساست. قواعد عمومی نگارش رعایت شده است. آیات و روایات هر کدام با فونت مجزا در پاورقی آمده که در نگاه اول، تمییز منابع را میسر می‌نماید. در داخل متن به منابع مورد استفاده، ارجاع داده شده است استناد مطالب به منبع کامل، در پاورقی، یاریگر مستند شدن و اتقان موضوعات است.

البته بهتر است فونت حروف نگاری اثر، با قدری تفاوت، درشت تر یا پر رنگ تر باشد که در هنگام خواندن، باعث ایجاد خستگی نشده، مخاطب به ادامه مطالعه ترغیب شود. در تمام متن، پاراگراف های بسیار طولانی دیده می شود بطور مثال صفحات ۱۰۶، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۹۶ و ۱۹۷ تمام مطالب صفحه در یک پاراگراف جمع شده که هم از نظر برداشت مطالب و هم از نظر دیداری، ملالت خواننده را به دنبال دارد. شایسته است اهداف مطالعه فصل در ابتدای فصل ها اشاره گردد. خلاصه مطالب اساسی هر فصل در انتهای همان فصل ذکر شود. همچنین در پایان کتاب نیز جمع بندی کلی فصول تحت همین عنوان مشخص آورده شود. با توجه به اینکه خانواده بعنوان اولین کانون جامعه مطرح است و تاثیرات آن متاثر از اجتماع می باشد بنابراین لازم است در بخشهای مربوط در هر فصل به مطالعات جدید جهانی اشاره شده و مستندات و مدارک مثبت اضافه گردد.

ب) تحلیل محتوایی

ب.۱ بیان نقاط قوت کتاب

از امتیازات این کتاب آن است که در مقدمه کتاب، مولف به معرفی اجمالی فصول کتاب پرداخته است:

در این کتاب مباحث خانواده با تعریف خانواده، ازدواج و مقدمات آن، مانند شرایط همسر گزینی، آغاز گردیده است؛ سپس به آثار روان شناختی ازدواج و روابط اعضای خانواده پرداخته شده و دیدگاه های اسلام در هر مورد تبیین شده است. روابط خویشاوندی به عنوان یکی از آثار ازدواج در نظر گرفته شده و ابعاد مختلف آن بررسی گردیده است. در فصل سوم ارکان خانواده از قبیل مسوولیت های زن و شوهر، والدین و فرزندان تبیین شده و در فصل چهارم نقش باورهای دینی، توصیه های اخلاقی و رفتاری اسلام مورد بررسی قرار گرفته است. فصل پنجم به عوامل مشکلات خانوادگی و راهکارهای اسلام برای پیشگیری و حل آنها اختصاص دارد. در فصل ششم انواع خانواده در اسلام و قوانین اقتصادی خانواده در اسلام از نگاه روان شناختی بررسی شده است در پایان با اشاره به خانواده های الگو در اسلام، طرحی کلی از نظام خانواده در اسلام، ارائه گردیده که می تواند در ابتدای امر، نگرشی کلی به مخاطب در زمینه محتوای کتاب داده و ترغیب کننده به مطالعه کتاب باشد.

توجه به دو مبنای مهم دینی و علمی در تبیین مسائل خانواده یعنی معیار اسلامی و معیار روانشناسی نیز از جمله امتیازات این کتاب است. در فرآیند تدوین کتاب، نگارنده تلاش داشته

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام... (مریم برهمن و سوسن کشاورز) ۱۵۳

است در غالب موارد، برای مطالب خود استناداتی از منابع دست اول و معتبر را ارائه کرده است.

ب. بیان محدودیت ها و نقاط ضعف کتاب

- عنوان کتاب خانواده در نگرش اسلام و روان شناسی است، در حالیکه واژه اسلام می تواند ناظر به آموزه های اسلامی اعم از آموزه های قرآنی و روایات، مفسرین قرآن، اندیشمندان مسلمان اعم از اندیشمندان متقدم، متاخر و معاصر، متون اسلامی نگاشته شده و... می باشد. لذا واژه اسلام شایسته است لااقل با آموزه های اسلامی جایگزین گردد.
- در تحقق عنوان کتاب، هم سطح سازی غیر منتظره ای بین آموزه های اسلامی که در اینجا اسلام خوانده شده با سطح ورود روائشناختی به موضوع خانواده انجام شده، و در ادامه بین محتوای آنها نیز سازشی غیر انتقادی رخ داده است؛ به نحوی که منجر به ساده سازی مباحث خانواده در همین سطح گردیده است.
- بنابر موارد ذکر شده، توصیف تفصیلی مواجهه اسلامی، به شکل کامل مورد توجه قرار نگرفته، تحلیل لایه های متنوع و متکامل مواجهه اسلامی با موضوع بصورت حاشیه ای و جانبی قرار گرفته است.
- باتوجه به چند بعدی بودن مبحث خانواده و ارتباط ابعاد مختلف با یکدیگر و لزوم توجه به تمامی وجوه، شایسته است بعد جامعه شناختی، حقوقی، اجتماعی و... نیز در ارتباط با ابعاد دینی و روائشناختی مورد توجه قرار گیرد. زیرا بررسی یک مقوله چند وجهی، بدون توجه به سایر ابعاد مهم آن، کاری ناتمام و ناقص خواهد بود. لذا همانطور که در کاستی های سرفصل ها نیز بیان شد، موارد بسیار مهمی از جمله مباحث کارکردهای خانواده، الگوهای ارتباطی، شیوه های فرزند پروری، آسیب های اجتماعی، تعارض سنت و مدرنیته و تحولات جهانی خانواده مغفول واقع شده است. خصوصاً اینکه فروکاستن مبحث خانواده فقط با تبیین برخی ابعاد آن و غفلت از برخی وجوه مهم دیگر هم از منظر دینی مورد تایید نمی باشد.
- از سوی دیگر تقلیل روانشناسی به چند توصیف یا تحلیل ساده از امور مربوط به خانواده و عدم دقت به مکاتب مختلف ذی ربط به این موضوع در دانش روانشناسی نیز خطای راهبردی دیگری می باشد که نیازمند پرداخت در محتوای کتاب است.

- تعیین اهداف آموزشی کلی کتاب و هدف های آموزشی در ابتدای فصول، و خلاصه مباحث در انتهای هر فصل به خواننده در درک کلی مطالب کمک می کند که این کتاب فاقد سه قسمت یاد شده است. مبحث خانواده از مباحث پویایی است که با توجه به تغییرات جامعه، لازم به بررسی است. نویسنده در صفحه یک مقدمه اشاره داشته که اکنون تربیت فرزندان و برقراری روابط مناسب با همسر، به سادگی چند دهه گذشته نیست. بنابراین با توجه به تجدید مستمر چاپ کتاب، لازم است از منابع جدید، پژوهش ها و کتب تازه نشر، در چاپ های اخیر استفاده شده و استنادها خصوصا در مورد استنادهای خارجی به نسبت دو دهه قبل تر، به روز رسانی گردد.
- عناوین کلی فصول شامل نگاه اسلام به ازدواج، آثار روانشناختی ازدواج، ارکان خانواده، راهکارهای اسلام برای کارایی و رشد مطلوب خانواده، تعالیم اسلام و مشکلات خانوادگی و نظام خانواده در اسلام است. که با توجه به عنوان های یاد شده، ارتباط فصول و علل تقدم و تاخر فصل ها مشخص نیست.
- در راستای حفظ پرهیز از جزیره ای بودن مطالب و حفظ انسجام کلی کتاب، شایسته است کتاب ابتدا با فصلی تحت عنوان نظام خانواده آغاز گردیده و فصل های بعدی هر کدام ذیل بخش های مختلف (زیر نظام ها) تعریف و جایابی شوند؛ ولذا ضمن رعایت سلسله وار مطالب، ساختارمندی فصل ها و ارتباط آنها با هم و با موضوع کلی، مشخص شود و بدین وسیله دو مقوله ی انسجام کلی کتاب و انسجام درون فصلی به تبع آن، رعایت گردد.
- تبیین فلسفه خانواده به عنوان اولین گام در تشکیل، حفظ و تعالی آن، در محتوای کتاب مورد پردازش قرار نگرفته و لذا یکی از علل عدم انسجام مطالب، نبودن چتر واحدی است که موارد را ذیل عنوان فلسفه خانواده گرد آورد. بحث از مفروضات هستی شناسی، معرفت شناسی، ارزش شناسی و روش شناسی در کنار طرح مباحث چیستی، چرایی، و چگونگی خانواده از جمله مباحث بنیادی است که ضرورت دارد به لحاظ محتوایی در کتاب مورد واکاوی قرار گیرد.
- همچنین در راستای بحث فلسفه خانواده، لازم است مسائل مربوط به عدم تشکیل خانواده و پدیده تجرد و تن درندادن به امر تشکیل خانواده از سوی جوانان از زوایای مختلف مورد بررسی قرار گیرد.

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام... (مریم برهمن و سوسن کشاورز) ۱۵۵

- در مقدمه تدوین گردیده از سوی ناشران، هدف از چاپ کتاب، تهیه منبعی کمک درسی برای دانشجویان رشته روان شناسی عنوان شده است، لذا جهت دستیابی به این امر، لازم است قبل و پیش از توجه به جزئیات محتوایی مستند و صحیح، در ابتدا چارچوبهای اصلی یاد شده در این مقاله، مورد بررسی و واکاوی مجدد قرار گیرد تا اولیات یک کتاب علمی و دانشگاهی در این زمینه را فراهم نگردد. این البته لزوماً به معنای نادرست بودن جزئیات محتوایی ای که در کتاب آمده یا مضر بودن آن نیست، لکن توجه به تصحیح چارچوبهای اصلی ای است که کتاب بر پایه آن تدوین شده است؛ زیرا انتظار می رود که محتوای برگرفته از آموزه های اسلامی در باب مبحث خانواده، علاوه بر روان شناسی در رشته های مختلف اعم از علوم تربیتی و مطالعات زنان زیر مجموعه گروه علوم اجتماعی، رشته مطالعات خانواده کارشناسی و گرایش های مدیریت خانواده، حقوق زن در اسلام، مطالعات زنان و مطالعات خانواده در مقاطع کارشناسی ارشد نیز قابل استفاده باشد.

- یکی از مقوله های مهم ضرورت توجه به مباحث و ارزش های اخلاقی در روابط خانوادگی است که در فصول کتاب به صورت پراکنده اشاراتی به آن شده است، لکن به دلیل اهمیت موضوع اخلاق، لازم است در مقدمه، بطور مبسوط به آن اشاره شود. هر چند در صفحه یک ادعا شده، همه مشکلات ایجاد شده، نشانگر آن است که خانواده ها، نیازمند توصیه های تربیتی و روان شناختی بسیاری برای رویارویی با پیچیدگیهای زندگی کنونی هستند، اما لازم است توصیه های اخلاقی در ابتدای کتاب و شرح مبسوط آن در متن کتاب، جایگاه ویژه ای داشته باشد.

- در فصل اول در راستای تبیین مباحث، به طرح دیدگاه های علامه طباطبائی و شهید مطهری بسنده شده و دیدگاه های سایر اندیشمندان معاصر مثلاً دیدگاه های تفسیری آیت الله جوادی آملی و دیگر معاصران مورد توجه قرار نگرفته است. شایسته است که خوانش های گوناگون متفکرین اسلامی در مواجهه با لایه های متکامل خانواده توصیف و تحلیل گردد. در صفحه ۱۱ به نقل از شهید مطهری و صفحه ۱۵ به اختصار، به نظریه سیستمی (برتالنفی، ۲۰۱۵) فقط با ذکر نام اشاره و از بررسی آن خودداری شده است. در حالیکه این نظریه در تبیین فلسفه خانواده بسیار دارای اهمیت است. (برهمن و دیگران، ۱۳۹۴) و لازم است در مبحث فلسفه خانواده، به صورت مشروح مورد استفاده قرار گیرد. (زیمون، ۱۳۷۹) در صفحه ۲۰ ادعا شده که، برگزاری مراسم ازدواج باعث می

شود زن و شوهر، خود را از نظر روانی برای شروع یک زندگی مشترک آماده کنند و ازدواج را امر مهمی تلقی نمایند ... نه یک مساله ساده در زندگی که بتوان به آسانی آن را به هم زد؛ در حالی که هیچ مستندات علمی بر این مطلب ارایه نشده است. در صفحه ۲۲ بدون داشتن عنوانی جداگانه، برخی از اهداف ازدواج به صورت پراکنده مطرح شده است. در حالی که از منظر آموزه های دینی اسلام اهداف مهمی برای خانواده، همچون تامین آرامش روانی همسران، تداوم نسل بشر، گسترش فرهنگ دینی، جلوگیری از انحرافات اجتماعی و مشروعیت بخشیدن به فرزندان در نظر گرفته شده است (بستان، ۱۳۹۰). بنابراین، تیترو عنوانی مشخص و مستقل تحت عنوان اهداف ازدواج و دسته بندی اهداف و جدول بندی آنها در محتوای کتاب ضرورت دارد. نکته مهم دیگر که هم در عنوان و هم در این فصل و تمام فصول دیگر نیازمند بازنگری است بحث آموزه های اسلامی است که بجای عنوان اسلام لازم است جایگزین شود زیرا مطالب یاد شده از آموزه های قرآن، احادیث، کتب اندیشمندان و... احصاء گردیده که در مجموع آموزه های دینی شایسته تر می نماید.

- در فصل دوم آثار روان شناختی ازدواج شامل ارضای نیازهای جنسی، آرامش روانی، رشد و تکامل شخصیت، زمینه سازی برای تربیت فرزند و گسترش روابط اجتماعی از طریق خویشاوندی مطرح شده است. ولی مطالعات و استنادات آماری و علمی در مورد تاثیر هر یک از این آثار، در خانواده های موفق وجود ندارد. اساسا لازم است در ابتدا تعریف ازدواج خوب و خانواده موفق مشخص گردد تا وزن دهی هر کدام از آثار ذکر شده را در نسبت با آن سنجید. در پایان فصل نیز ذکر آثار و پیامدهای ازدواج و پیوند آن با فلسفه خانواده ضروری است. نکته قابل توجه اینکه شایسته است در این فصل، مکاتب مختلف روانشناسی که در زمینه خانواده دارای تعاریف، مبانی، نظرات (اعم از موافق یا مخالف)، عوامل، راهکارها و... هستند مورد بررسی قرار گیرند. تقلیل روانشناسی به چند توصیف یا تحلیل ساده از امور مربوط به خانواده و عدم دقت به مکاتب مختلف ذی ربط به این موضوع در دانش روانشناسی در محتوای علمی که با این عنوان یاد شده، ساده سازی غیر علمی است.

- فصل سوم تحت عنوان ارکان خانواده با مبحث مسئولیت های متقابل زن و شوهر آغاز شده است. در فرهنگ لغت دهخدا در مورد واژه مسئولیت می نویسد: مسئولیت چیزی یا کسی بودن؛ به گردن او و در عهده ی او و در ضمان و پابندانی او بودن در اصطلاح

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام... (مریم برهمن و سوسن کشاورز) ۱۵۷

حقوقی، تعهد قهری یا اختیاری شخص در مقابل دیگری است (خواه مالی باشد خواه غیرمالی) (دهخدا، ۱۳۷۷) در توضیحات این قسمت، فقط مسائل کلی و عام بیان شده و هیچ مثال عملی برای تبیین مسئولیت استفاده نشده است. در حالیکه وقتی عنوان مسوولیت تعریف می شود، لازم است موارد آن تبیین گردد. در مواردی که نمونه هایی ذکر شده همچنان کلی و بدون ارائه مصادیق می باشد. مثلاً در صفحه ۸۰ بیان شده که صبر و بردباری زن در مشکلات، تحمیل نکردن رفتارهایی به شوهر و همراهی با او در مشکلات اجتماعی و اقتصادی می تواند زمینه مناسبی برای روابط مطلوب بین آنها فراهم کند. اما همچنان برای خواننده متن، مصادیق و مثالهای عینی ارائه نگردیده است. لذا؛ مخاطب پس از مطالعه حتی عمیق هم، در نحوه کاربست صحیح، دچار مشکل خواهد بود.

- یکی از نکات مغفول در فصل سوم که فقط در صفحه ۱۰۷، اشاره کوتاهی به آن شده است، عدم پرداختن به روابط پنج گانه انسان شامل اصلاح رابطه انسان با خدا، اصلاح رابطه انسان با خودش، اصلاح رابطه انسان با جامعه، اصلاح رابطه انسان با طبیعت و اصلاح رابطه انسان با تاریخ بوده و تعریف ارکان خانواده ذیل روابط نامبرده است. از آنجا که مسوولیت، تعهد آور و دارای تکلف است، لذا هدفی متعالی و انگیزه ای قوی برای پذیرش آن لازم است. اساسی ترین هدف در زندگی، اصلاح رابطه انسان با خداست زیرا تا رابطه انسان با خدا اصلاح نشود، هیچ امری به درستی اصلاح نمی شود و چون این رابطه اصلاح شود، اصلاح دیگر امور به درستی ممکن می شود. بنابراین بهتر است در ابتدای پرداختن به انواع مسئولیت های آدمی، اصلاح رابطه انسان با خدا بررسی شده و مسئولیت ها ذیل این رابطه قرار گیرد (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۳)

- در فصل چهارم تاکید بر توجه به ارزش های اخلاقی ایثار، از خودگذشتگی، بخشش و احترام، علاوه بر ارزش های صداقت، خوش بینی، قناعت، صبر و سخاوت، نیز از مولفه های اساسی اخلاقی خانواده است. با استناد به آیات قرآنی همچون «وَلْيُغْفِرُوا وَلِيُصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (نور، ۲۲) مؤمنان باید عفو و گذشت پیشه کنند و از یکدیگر در گذرند. آیا دوست نمی دارید که خداوند شما را بیامرزد؟ و خداوند بسیار آمرزنده و مهربان است. پس همانگونه که شما انتظار عفو الهی را در برابر لغزشها دارید باید در مورد دیگران عفو و بخشش را فراموش نکنید. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۴۱۵) «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنِّ مِنْ أَرْوَاجِكُمْ وَأَوْلَادِكُمْ عَدُوٌّ لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ

وَإِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (تغابن، ۱۴) ای اهل ایمان! به راستی برخی از همسران و فرزندانان [به علت بازداشتن شما از اجرای فرمان‌ها خدا و پیامبر] دشمن شمايند؛ بنابراین از [عمل به خواسته‌های بی‌جای] آنان [که مخالف احکام خداست] پرهیزید، و اگر [از آزار و رنجی که به شما می‌دهند] چشم‌پوشی کنید و سرزنش کردن آنان را ترک نمایید و از آنان بگذرید [خدا هم شما را مورد الطاف بی‌کرائش قرار می‌دهد]؛ زیرا خدا بسیار آمرزنده و مهربان است. «عفو» به معنای گذشت و «صفح» به معنای ترک سرزنش و «مغفرت» به معنای از یاد بردن و به فراموشی سپردن است و این سه امر (عفو و صفح و مغفرت) سه گام در برخورد با خطاهای دیگران و از جمله همسر و فرزند است. در تمام قرآن، هیچ کجا کلمات عفو و صفح و مغفرت، پشت سر هم نیامده است، جز در مورد زندگی خانوادگی با همسر و فرزند. یعنی حتی در موردی که هم فکری نیست و باید از آنان بر حذر بود، باز هم عفو و صفح و مغفرت را باید مراعات کرد. (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۱۰، ۱۶۲). بنابراین مذکور، توجه به مولفه‌های یاد شده اهمیت فراوانی دارد.

- «هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ» (بقره، ۲۸۶) آنان برای شما لباسند و شما برای آنان لباسید» در تشبیه همسر به لباس، نکات و لطایف بسیاری نهفته است: لباس، عیوب انسان را می‌پوشاند، هریک از زن و مرد نیز باید عیوب و نارسایی‌های یکدیگر را بپوشانند. در هوای سرد، لباس ضخیم و در هوای گرم، لباس نازک استفاده می‌شود، هر یک از دو همسر نیز باید اخلاق و رفتار خود را متناسب با نیاز روحی طرف مقابل تنظیم کند؛ اگر مرد عصبانی است، زن با لطافت با او برخورد کند و اگر زن خسته است، مرد با او مدارا کند. انسان باید لباس خود را از آلودگی حفظ کند، هر یک از دو همسر نیز باید دیگری را از آلوده شدن به گناه حفظ نماید. (قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۱، ۲۹۳)

توصیه‌های روایی در این زمینه نیز بسیار است. رسول خدا (ص) می‌فرماید: «العفو لا یزید العبد الا عزا فاعفوا یعزکم الله» عفو و گذشت، موجب عزت بنده است. بنابراین گذشت کنید تا خدا به شما عزت دهد. (کافی، ۱۴۰۷، ج ۵، ۱۰۸)

- در فصل پنجم در ذیل بحث عوامل موثر بر تعارضها و اختلافهای خانوادگی، تاثیر فضای مجازی به عنوان یکی از عوامل، به صورت مجزا و یا ذیل عوامل اجتماعی و فرهنگی نیازمند بررسی است.

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام... (مریم برهن و سوسن کشاورز) ۱۵۹

- در فصل ششم در صفحه ۱۷۰ عنوان شده که دین اسلام، چند همسری را تعدیل نمود و برای آن شرایطی مقرر کرد، تا حقوق زنان بهتر تامین شود اما هیچ استناداتی بر این ادعا ارائه نشده است، هر چند در نصوص دینی اعم از قرآن و روایات مدارک مستدلی در این خصوص وجود دارد.

- بحث پایانی فصل ششم، ذیل عنوان طرحی کلی از نظام خانواده در اسلام، در واقع جمع بندی مجموع مطالب کتاب خانواده در نگرش اسلام است، که شایسته است در تجدید چاپ ها با جامعیتی متناسب با شرایط کنونی جامعه و افزودن سرفصل های تخصصی تر باز نگری و تکمیل گردد و تحت عنوان جمع بندی کلی به آن پرداخته شود.

- و در نهایت آنکه با نظر به فرصت های فراهم گردیده از سوی فضای مجازی و حجم زیاد منابع اطلاعاتی مفید موجود در این فضا و امکان دسترسی راحت و سریع کاربران به آن، هیچ سائیتی به عنوان منبع معارف اسلامی یا منبع روان شناسی معتبر، جهت ارتقاء سطح آگاهی و بینش مخاطبان در زمینه مباحث مرتبط با خانواده معرفی نشده است.

ج) چگونگی منابع مورد استفاده در کتاب

چگونگی منابع کتاب با توجه به اعتبار منابع، ارتباط با موضوع، رعایت امانت، روزآمدی و نبودن و چیدمان براساس اصول منبع دهی علمی مورد بررسی قرار گرفته است. اول آن که، منابع مورد استفاده در این اثر از اعتبار لازم برخوردار بوده و مستند می باشند. همچنین منابع مورد استفاده، مرتبط با مباحث محتوایی کتاب است. سوم رعایت امانت است که در این اثر به خوبی مراعات و لحاظ گردیده است. چهارم استناد دهی براساس استاندارد APA می باشد که لازم به تجدیدنظر در منابع و جابجا نمودن سال منابع براساس این شاخصه است.

پنجم استفاده از منابع جدید برای تبیین موضوعات مورد بحث است؛ با توجه به اینکه این اثر در سال ۱۳۸۴ به چاپ اول رسیده است و جدیدترین منبع فارسی آن مربوط به ۱۳۸۳ می باشد، پس تلاش شده تا از منابع جدید استفاده شود. با توجه به سال چاپ کتاب که معادل ۲۰۰۵ میلادی است، تازه ترین منبع انگلیسی استفاده شده مربوط به ۱۹۹۵ می باشد که مربوط به ده سال قبل تر از زمان چاپ کتاب است. با توجه به تجدید چاپ های مکرر کتاب، انتظار بر آن می رود که منابع آن در هر دو قسمت منابع فارسی و انگلیسی روزآمد گردد. با توجه به اینکه مبحث خانواده جریانی پویا، پابرجا و دارای تقدس است، ضرورت دارد در تبیین

مطالب، از منابع به روز اعم از کتب، مقاله ها ، طرحها و... فارسی و انگلیسی استفاده گردد ، در حالیکه آخرین منبع استفاده شده فارسی تا سال ۱۳۹۷ در این کتاب ، به دو دهه قبل و منابع انگلیسی به سه دهه قبل تر باز می گردد.

ششم آنکه در قسمت منابع پیشنهادی اعم از سایتهای معتبر مربوط به معارف اسلامی یا روانشناسی خانواده، ذکرى از معرفى انواع مختلف سایت های معتبر و مرتبط در کتاب، به میان نیامده است.

د) چگونگی کتاب از منظر انطباق با آخرین سرفصل‌های مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

براساس برنامه درسی بازننگری شده کارگروه ویژه روانشناسی دوره کارشناسی مصوب ۱۳۹۱/۱۲/۱۳ وزارت علوم، تحقیقات و فناوری درس « روانشناسی خانواده» درس پایه دو واحدی (۳۲ ساعت نظری) برای دانشجویان کارشناسی رشته روانشناسی است و اهداف آن عبارت است از: آشنایی با فلسفه، ارکان ، کارکردها، الگوهای ارتباطی و شیوه های فرزند پروری در خانواده، آشنایی با مباحث آسیب شناختی در خانواده از جمله تعارضات خانواده، ازدواج مجدد، خشونت، طلاق، ازدواج مجدد، ازدواج موقت، زوج های بدون فرزند و... با توجه به رویکرد فرهنگی و بومی.

و سرفصل مطالب نیز به شرح ذیل است:

- تعریف و تاریخچه روانشناسی خانواده
- فلسفه تشکیل خانواده
- ارکان خانواده(نقش ها و مسئولیت های زن و شوهر، نقش های مشترک، سلسله مراتب در خانواده، مرزها در خانواده)
- کارکردهای خانواده(عاطفی، روانی، مذهبی، تربیتی، آموزشی، اقتصادی، جنسی)
- خانواده و الگوهای ارتباطی(تعریف، سطوح، روش ها، الگوها)(پذیرا و پویا، وابسته، سلطه گر، مقابله ای، کناره گیر، نامنسجم) جهت گیری(همنویی و گفت و شنود)
- شیوه های فرزند پروری(تعریف ، دیدگاه ها)(بامریند، شفر، آدلر، باتوم و...، انواع)سخت گیر، سهل گیر، قاطع و اطمینان بخش) ، پیامدها(و...)

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام ... (مریم برهن و سوسن کشاورز) ۱۶۱

- تحولات خانواده در غرب (سیر تحولات خانواده، خانواده مدرن، مشکلات اجتماعی، سکولاریسم و خانواده و...)

- اثرات جهانی سازی بر نهاد خانواده (اثر بر ساختار و کارکرد خانواده و...)

- تعارض سنت و مدرنیته در ازدواج (گسترش فرهنگ سرمایه داری، افزایش تغییرات اجتماعی، تغییر در نقش های جنسیتی، افزایش تحرک اجتماعی، دگرگونی نقش ها و...)

- تعارضات خانوادگی (تعارضات زن و شوهر، تعارضات والدین با فرزندان، تعارض نقش، تعارض سیستمی، تعارض بین نسلی و...)

- ازدواج مجدد و چند همسری: تعریف، تنوع، ویژگی ها، علل، ازدواج مجدد در بافت تاریخی و...

- ازدواج موقت: اثرات روانی-اجتماعی، مسائل حقوقی، پیامدها، مشکلات، فرزندان،

- طلاق: تعریف، شیوع، علل، پیامدها (فردی-اجتماعی)، نظام های حقوقی، تاثیر بر کودکان، تحولات اجتماعی-اقتصادی و...

- خشونت در خانواده: تعریف، انواع، چرخه خشونت، ارزیابی زنان آسیب دیده و...

- خانواده های تک والدی: تعریف، ویژگی، پیامدها، انواع (زن سرپرست، مرد سرپرست، محصول طلاق، زایمان های بدون ازدواج، والد فرزند خوانده ها، والد شدن از طریق لقاح مصنوعی، بیوه هایی که قصد ازدواج مجدد ندارند و...)

- زوج های بدون فرزند (ناباروری، پیامدهای رواناجتماعی، روش های مقابله و...)

- خانواده و آسیب های اجتماعی (وابستگی به مواد، اعتیاد، فرار، آسیب های نوپدید، چت و...)

- خانواده های محروم از پدر (معنا، نقش، انواع، آثار محرومیت، واکنش ها و...)

همچنین در مقدمه تدوین شده توسط ناشران، کتاب به عنوان منبع کمک درسی برای دانشجویان رشته روانشناسی پیشنهاد شده است. در حالی که براساس سرفصل های مصوب که به طور مبسوط توضیح داده شد، این کتاب برخی از رئوس سرفصل های اصلی درس مورد نظر را در حداقل ممکن پوشش می دهد. به ترتیبی که از میان سرفصلهای موجود فقط مبحث ارکان خانواده در فصل سوم، و عوامل موثر بر تعارضها و اختلافهای خانوادگی، خانواده های

چند همسری از نظر اسلام و ازدواج موقت اثرات روانی-اجتماعی، مسائل حقوقی، پیامدها، مشکلات، فرزندان)، مورد نظر قرار گرفته است.

در فصل اول کتاب زیر عنوان تعریف خانواده، تعریف فقط از منظر جامعه‌شناسی بیان گردیده و تعریف و تاریخچه روانشناسی وجود ندارد. مبحث فلسفه تشکیل خانواده نیز در فصول دیده نمی‌شود. به کارکردهای خانواده (عاطفی، روانی، مذهبی، تربیتی، آموزشی، اقتصادی، جنسی) به طور خاص اشاره نشده و فقط در فصل چهارم به راهکارهای اسلام برای کارایی و رشد مطلوب خانواده پرداخته شده است. خانواده و الگوهای ارتباطی (تعریف، سطوح، روش‌ها، الگوها) پذیرا و پویا، وابسته، سلطه‌گر، مقابله‌ای، کناره‌گیر، نامنسجم) جهت‌گیری (همنواپی و گفت و شنود)، شیوه‌های فرزند پروری (تعریف، دیدگاه‌ها) بامریند، شفر، آدلر، باتوم و...، انواع سبک‌های فرزند پروری (سخت‌گیر، سهل‌گیر، قاطع و اطمینان‌بخش)، در سرفصل‌های کتاب دیده نمی‌شود. به تحولات خانواده در غرب (سیر تحولات خانواده، خانواده مدرن، مشکلات اجتماعی، سکولاریسم و خانواده و...) اشاره نشده، فقط در صفحه ۱۶۹، برخی اشکال خانواده در قرن حاضر نامبرده شده است. اثرات جهانی‌سازی بر نهاد خانواده (اثر بر ساختار و کارکرد خانواده و...)، تعارض سنت و مدرنیته در ازدواج (گسترش فرهنگ سرمایه‌داری، افزایش تغییرات اجتماعی، تغییر در نقش‌های جنسیتی، افزایش تحرک اجتماعی، دگرگونی نقش‌ها و...)، در سرفصل‌های کتاب وجود ندارد.

در فصل پنجم ذیل عنوان تعالیم اسلام و مشکلات خانوادگی، فقط عوامل موثر بر تعارضها و اختلافهای خانوادگی وجود دارد و سایر مباحث تعارضات خانوادگی (تعارضات والدین با فرزندان، تعارض نقش، تعارض سیستمی، تعارض بین نسلی و...) مورد اشاره قرار نگرفته است.

تعریف خانواده، تنوع، ویژگی‌ها، علل ازدواج مجدد و چند همسری، ازدواج مجدد در بافت تاریخی و... و طلاق (تعریف، شیوع، علل، پیامدها) فردی-اجتماعی، نظام‌های حقوقی، تاثیر بر کودکان، تحولات اجتماعی-اقتصادی و...، خشونت در خانواده (تعریف، انواع، چرخه خشونت، ارزیابی زنان آسیب‌دیده و...)، خانواده‌های تک‌والدی: تعریف، ویژگی، پیامدها، انواع (زن سرپرست، مرد سرپرست، محصول طلاق، زایمان‌های بدون ازدواج، والد فرزند خوانده‌ها، والد شدن از طریق لقاح مصنوعی، بیوه‌هایی که قصد ازدواج مجدد ندارند و...)، زوج‌های بدون فرزند (ناباروری، پیامدهای رواناجتماعی، روش‌های مقابله و...)، خانواده و آسیب‌های اجتماعی (وابستگی به مواد، اعتیاد، فرار، آسیب‌های نوپدید، چت و...)، خانواده

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام... (مریم برهن و سوسن کشاورز) ۱۶۳

های محروم از پدر (معنا، نقش، انواع، آثار محرومیت، واکنش ها و...) از جمله مباحث مهمی هستند که در سرفصل ها و متن وجود ندارد.

لازم به ذکر است که براساس برنامه درسی بازنگری شده دوره کارشناسی رشته علوم تربیتی مصوب ۱۳۹۴/۸/۱۱ وزارت علوم، تحقیقات و فناوری درس « خانواده در اسلام» درس پایه دو واحدی (۳۲ ساعت نظری) برای دانشجویان کارشناسی رشته علوم تربیتی است که با وجود همخوانی عناوین کتاب و درس، باز هم اشتراک حداقلی با سرفصلهای این درس مطابق با مصوبه سال ۹۴، وجود دارد.

چرا که طبق این مصوبه، هدف درس آشنایی با دیدگاه اسلام در روابط متقابل اعضای خانواده با یکدیگر است؛

و سرفصل های تعیین شده برای این درس به شرح ذیل است:

- سیر تحولی خانواده قبل از اسلام و بعد از اسلام
- ارکان و جایگاه خانواده نقش ها، مسئولیت های اعضای خانواده، سلسله مراتب و مرزها و کنترل تعارض نقش ها
- کارکرد خانواده در اسلام تولید مثل، حمایت و مراقبت، جامعه پذیری، همراهی با یکدیگر، حمایت دینی، اقتصادی، سازگاری، مدارا، محبت و وفاداری الگوهای ارتباطی والدین و فرزندان در اشکال شیوه های فرزندپروری اسلامی
- ازدواج و همسرگزینی فلسفه ازدواج، ملاک های انتخاب همسر و آمادگی برای ازدواج و پیشگیری از تعارضات خانوادگی
- انواع ازدواج در بافت تاریخی
- آسیب های خانواده طلاق، علل، پیامدها، تاثیر بر کودکان، تحولات اجتماعی، اقتصادی، خشونت در خانواده چرخه خشونت، ارزیابی زنان آسیب دیده و کودکان، خانواده های تک والدی تعریف، ویژگی ها و پیامدهای آن
- خانواده و آسیب های اجتماعی وابستگی به مواد، اعتیاد، فرار، آسیب های نو ظهور در شبکه های اجتماعی، رسانه های نوین
- مقایسه خانواده در اسلام و غرب

براساس سرفصل‌های مصوب سال ۹۴، این کتاب برخی از رئوس مطالب درس مورد نظر را پوشش می‌دهد. در فصل اول به سیر تاریخی مباحث خانواده و ازدواج و همسرگزینی پرداخته شده، سیر تحولی خانواده قبل از اسلام در فصول کتاب دیده نمی‌شود. در فصل سوم ارکان خانواده و در فصل پنجم ذیل عنوان تعلیم اسلام و مشکلات خانوادگی، مساله تعارض و پیشگیری از تعارضات با عنوان راه‌های پیشگیری از اختلاف‌های خانوادگی فقط در آموزه‌های اسلام بررسی شده است. کارکرد خانواده در اسلام تولید مثل، حمایت و مراقبت، جامعه‌پذیری، همراهی با یکدیگر، حمایت دینی، اقتصادی سازگاری، مدارا، محبت و وفاداری و الگوهای ارتباطی والدین و فرزندان در اشکال شیوه‌های فرزندپروری اسلامی، انواع ازدواج در بافت تاریخی، آسیب‌های خانواده طلاق، علل، پیامدها، تاثیر بر کودکان، تحولات اجتماعی، اقتصادی، خشونت در خانواده (چرخه خشونت، ارزیابی زنان آسیب‌دیده و کودکان، خانواده‌های تک‌والدی (تعریف، ویژگی‌ها و پیامدهای آن)، خانواده و آسیب‌های اجتماعی (وابستگی به مواد، اعتیاد، فرار، آسیب‌های نو ظهور در شبکه‌های اجتماعی، رسانه‌های نوین) و مقایسه خانواده در اسلام و غرب در سرفصل‌های کتاب دیده نمی‌شود.

۵. نتیجه‌گیری

کتاب خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی در سال ۱۳۸۴ برای نخستین بار و در سال ۱۴۰۱ به چاپ بیست و دوم رسیده است. این کتاب در شش فصل تنظیم شده است. مراحل تحلیل و ارزیابی محتوای کتاب مورد نظر، در سه گام توصیف، تفسیر و ارزش‌یابی انجام گرفته است. توصیف و تفسیر محتوای اثر در بخش‌های پیشین مورد بررسی قرار گرفت. گام ارزش‌یابی در قالب جمع‌بندی و نتیجه‌گیری مورد تحلیل واقع شده است.

کتاب مذکور، در این تحقیق از دو بعد شکلی و محتوایی مورد بررسی قرار گرفت؛ در مورد تصویر روی جلد نیاز به بازنگری بر اساس تعریف خانواده گسترده می‌باشد. براساس یافته‌ها اثر تا حدودی دارای جامعیت صوری است. از ابزارهای علمی همچون پیش‌گفتار و مقدمه در هر فصل (بجز فصل اول) استفاده نشده است. اهداف هر فصل اعم از اهداف یادگیری و اهداف رفتاری در آغاز فصول نیامده است. جمع‌بندی هر فصل، جمع‌بندی نهایی، نتیجه‌گیری کلی و جدول بندی مطالب که به انسجام ذهن خواننده و یادگیری کمک می‌کند در کتاب دیده نمی‌شود. فصول انسجام محتوایی بایکدیگر نداشته، قسمت‌هایی از یک کل یکپارچه را تشکیل نمی‌دهد. چنانچه در ابتدای محتوای کتاب، فلسفه‌ی خانواده عنوان و تشریح می‌شد، جایگاه

هر کدام از فصول و ارتباط آنها با فلسفه خانواده و با یکدیگر می توانست تبیین گردد. کتاب متنی روان و رسا دارد. ولی پاراگراف های بسیار طولانی باعث خستگی مخاطب می شود.

در مبحث تحلیل محتوا، هم سطح سازی غیر منتظره ای بین آموزه های اسلامی که در اینجا اسلام خوانده شده با سطح ورود روانشناختی به موضوع خانواده انجام شده و در ادامه بین محتوای آنها نیز سازشی غیر انتقادی رخ داده است □ بررسی لایه های متکامل خانواده نیز در حاشیه قرار گرفته و عبارتی مباحث اسلامی و روانشناسی با ساده سازی غیر علمی رخ داده است. برای این اساس شایسته است هم ابعاد متکامل خانواده و هم ساحت های دیگر آن اعم از جامعه شناسی و... مورد توجه قرار گرفته در مباحث روان شناسی نیز مکاتب مرتبط با خانواده تحلیل و بررسی گردد. در فصل آغازین لازم است، نظر تعداد بیشتری از اندیشمندان مسلمان معاصر با شرحی مبسوط تر، مورد توجه و تحلیل قرار گیرد. اهداف ازدواج و تشکیل خانواده نیز به صورت خاص نیازمند بررسی می باشد. در برخی موارد مثل فصل سوم ذیل ارکان خانواده، مباحث بسیار کلی و مبهم بیان شده، ارائه نمونه و مصادیق وجود ندارد. همچنین بحث هدف اصلی انسان از زندگی که از مباحث کلیدی و مهم می باشد، به خوبی تبیین نشده است. توصیه های اخلاقی در فصل چهارم نیازمند شرح و تفسیر و اضافات می باشد. همچنین با توجه به یکی از عوامل تاثیر گذار جدی بر خانواده یعنی فضای مجازی لازم است، این مقوله و چگونگی ارتباط آن با نهاد خانواده مورد توجه و بررسی دقیق قرار گیرد.

کتاب، سرفصل های مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری را در حداقل ممکن پوشش می دهد و مباحث جامعه شناسی، کارکردهای خانواده، الگوهای ارتباطی، شیوه های فرزند پروری، اثرات جهانی سازی بر نهاد خانواده با وجود اهمیت، در سرفصل های کتاب وجود ندارد. منابع از اعتبار و سندیت برخوردار بوده، لیکن با توجه به تجدید چاپ، نیاز به نوآوری و به روز رسانی دارند.

در مجموع با نظر به اهمیت موضوع خانواده و آسیب های جدی مطرح شده در ارتباط با خانواده در کشور با توجه به جایگاه اساسی خانواده در امر تربیت و پرورش نسلی عالم و فرهیخته و ضرورت ارتقاء سطح آگاهی و بینش جوانان در خصوص این نهاد تربیتی و تحلیل مباحث مرتبط با خانواده در ابعاد گسترده و با نظر به مساله های جدی مطرح در این عرصه و تلاش های گسترده ای که در راستای تضعیف قداست و جایگاه این نهاد در عرصه جنگ نرم در حال صورتبندی و پیگیری است، پیشنهاد می شود در چاپ جدید این کتاب، ضمن توجه به چارچوب های اصلی تحلیل شده، به منظور تقویت محتوا، مباحث نظری و عملی ناظر به

چالش‌های اساسی مطرح در حوزه خانواده، اعم از تسهیل در تشکیل خانواده، مهارت‌های تثبیت و تعالی خانواده، آسیب‌های تشکیل و تعالی خانواده در قالبی منسجم، با استفاده از الگوی جامع در قالبی نو و با توجه به سرفصل‌های مصوب وزارت علوم، تحقیقات و فناوری و با بهره‌گیری از منابع جدید و روزآمد تدوین گردد.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

الکافی، کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، (۱۴۰۷ ه.ق)، محقق و مصحح: غفاری، علی اکبر، آخوندی، محمد، تهران: دار الکتب الإسلامية. چاپ چهارم، ج ۵، ص ۳۳۳.

بابان آبادی، فرشته، حسن رضا زین آبادی، و بیژن عبدالهی (۱۳۹۶)، «ارزیابی کیفیت یک کتاب مطرح در رشته مدیریت آموزشی از منظر دانشجویان تحصیلات تکمیلی»، مجموعه مقالات اولیه همایش ملی نقد، تهران.

بارون، تی.ای. (۱۳۸۷)، «نقدی و خبرگی آموزشی»، ترجمه علیرضا کیامنش، در: برنامه درسی: نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها، تهران: سمت

برهمن، مریم (۱۳۹۴)، کشاورز، سوسن، قاندي، یحیی و مسعود صفایی مقدم، بررسی فلسفه خانواده با تاکید بر ابعاد ساختاری و کارکردی و دلالت‌های تربیتی آن مبتنی بر آموزه‌های قرآن، رساله دکتری دانشگاه خوارزمی

بستان، حسین (۱۳۹۰)، خانواده در اسلام، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

حسینی، سید محمد حسین (۱۳۹۹)، نقدی بر کتاب برنامه درسی در دوره متوسطه، مجله پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی ماه‌نامه علمی، سال بیستم، شماره دهم، صفحات ۴۳-۱۹

دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۹۳)، سیری در تربیت اسلامی، تهران: انتشارات دریا

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه دهخدا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران

زیمون، ف.ب. (۱۳۷۹)، مفاهیم و تئوری‌های کلیدی در خانواده درمانی، ترجمه و تالیف سعید پیرمرادی، تهران: نشر همام

ساروخانی، باقر (۱۳۷۰)، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده، تهران: سروش

سالاری فر، محمدرضا (۱۴۰۱)، خانواده در نگرش اسلام و روانشناسی، تهران: سمت

فتحی و اجارگاه، کورش (۱۳۸۱)، اصول برنامه‌ریزی درسی، تهران: ایران زمین

قراحتی، محسن (۱۳۸۸)، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن

واکاوی انتقادی کتاب خانواده در نگرش اسلام... (مریم برهمن و سوسن کشاورز) ۱۶۷

قورچیان، نادرقلی و دیگران (۱۳۷۴)، «سیمای روند تحولات برنامه درسی»، تهران: موسسه پژوهش و برنامه ریزی آموزش عالی

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه، با همکاری جمعی از دانشمندان، جلد ۱۴، تهران: دارالکتب الاسلامیه

ملکی، حسن، (۱۳۹۷)، مقدمات برنامه ریزی درسی، تهران: سمت

ویلیز، جی. (۱۳۸۱)، «ارزش یابی کیفی»، ترجمه علیرضا کیامنش، در: برنامه درسی: نظرها، رویکردها و چشم اندازها، مشهد: به نشر

هاگرسون، نلسون ال. (۱۳۸۷)، «کاوشگری فلسفی: نقد توسعی»، ترجمه محمد جعفر پاک سرشت، در: روش شناسی مطالعات برنامه درسی، ترجمه محمود مهر محمدی و دیگران، تهران: سمت و پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش

Bertalanffy, Ludwig von (2015). General System Theory: Foundations, Development, Applications, Contributors Wolfgang Hofkirchner, David Rousseau, illustrated, revised, George Braziller Incorporater publisher.

Mukundan, J. (2014), "Evaluation of Malaysian Primary English Language Textbooks", *Advances in Language and Literary Studies*, vol. 5, no. 5.

Sikorova, Z. (2011), "The Role of Textbooks in Lower Secondary Schools in the Czech Republic", *IARTEM e-Journal*, vol. 4, no. 2.